

Nevad Kahteran

KULTIVIRANJE FILOZOFSKOG DUHA U BOSNI**THE CULTIVATION OF PHILOSOPHY SPIRIT
IN BOSNIA*****Sažetak***

Kultiviranje novog filozofskog duha koji presijeca klasične granice i otvara njihovo razumijevanje brojnim kulturološkim i intelektualnim historijama, napose ovom „pomalo zaboravljenom trećem linku“ sa islamskom medijevalnom filozofskom tradicijom – za proučavanje bosanskih i dalmatinskih ranosrednjovjekovnih kulturnih i intelektualnih veza sa južnom Italijom i Sicilijom – vrlo je potrebno u Bosni i Hercegovini. Ovo je važan dio historijske rekonstrukcije koja je sada u procesu.

Otuda, uzimajući u obzir da smo naviknuti da upotrebljavamo ideju Balkana kao mjesta konflikta, vrlo krvavog konflikta (Bal znači med, ili slatko na turskom, a kan znači krv, slatkoća zemlje i ljudi, te prosuta krv da je se kontrolira; a sami pojam Balkana skraćunica je za Balkanski poluotok jugoistočne Europe, najveći poluotok u Europi), ovi se prinosi nadalje promišljaju u autorovim naporima da redizajnira curriculum Odsjeka za filozofiju Univerziteta u Sarajevu kako bi stimulirao i potaknuo interkulturalno mišljenje među budućim generacija svojih mlađih kolega, umjesto daljnjeg zapadanja u svađalaštvo koje je ostavilo generaciju ljudi da dugo čeka na restauraciju velikog dijela njihovog naslijeđa koje je pogibljeno.

Ključne riječi: *Bosanske i dalmatinske rane srednjovjekovne veze sa Italijom i Sicilijom, filozofski interkulturalni dijalog, bogumilska hereza, zarotirani islam.*

Abstract

The cultivation of a new spirit of philosophy that cuts across the classical borders and opens its understanding to a multitude of cultural and intellectual histories, especially to this „a bit forgotten third link“ with Islamic medieval philosophical tradition – the study of importance of Bosnian and Dalmatian early medieval cultural and intellectual links with southern Italy and Sicily - is very much needed in Bosnia and Herzegovina. This is important part of the historical reconstruction now in progress.

So, taking into account that we are used to the idea of the Balkans as a site of conflict, very bloody conflict (Bal means honey, or sweet in Turkish, and kan means blood – the sweetness of the land and people, and the blood spilt to control it, and the very term Balkans is short for the Balkan Peninsula of South-eastern Europe, the largest peninsula in Europe), these contributions are reflected further in the author's efforts to redesign the curriculum in Sarajevo University's Department of Philosophy in order to stimulate and enhance cross-cultural thinking among the next generation of his students, instead of getting into further quarrels about fragmentation that have left a generation of people longing for restoration of so much of their heritage lost along the way.

Key words: *Bosnian and Dalmatian early medieval links with Italy and Sicily, philosophical cross-cultural dialogue, Bogumil heresy, U-turned Islam*

I

Zbilja je izvanredno ono što možemo pročitati iz bosanskog prvi put napisanog vodiča na engleskom jeziku autora Tima Clancyja:¹

„Za mnoge je historija regije bivše Jugoslavije zbnjujući predmet. Mjesto Bosne i Hercegovine u ovoj historiji je

¹ Tim Clancy, *Bosnia and Herzegovina*, The Bradt Travel Guide, 2004, str. 16.

počesto bilo zanemarivano, zahvaljujući njezinoj geografskoj, te u mnogim prigodama i kulturološkoj izoliranosti od glavnog europskog toka. Ona ima vrlo odjelitu historiju od one svojih istočnjačkih susjeda i, prema tome, u mnogo smislova može biti posmatrana kao neobrađeno tlo za historijske činjenice, napose od ilirskog razdoblja pa sve do srednjovjekovne Bosne i Huma (Hercegovine), gdje je vrlo malo toga poznato iz primarnih izvora.“

Međutim, današnji ‘mentalni prtljag’ koji nose Srbi, Hrvati i Bosanski Muslimani, ono što drugdje nazivam „frankenštajnovskim izgledom“ Bosne nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma,² ne može jednostavno biti aplicirano na stanovništvo koje prethodno nije imalo nikakvu povezanost s nacionalističkim i etničkim identitetom. Naša je historija pripovijest o istaknutim kraljevima i kraljicama, zavojevačima i braniteljima, a čak je i dalmatinska obala bila pod upraviteljstvom bosanskog kraljevstva. Međutim, u historijskom kontekstu Bosne i Hercegovine puno toga se još uvijek pobija, a sama teritorija Bosne i Hercegovine je pretjerano posuta ostacima prehistorijskog života (na ovom mjestu bismo spomenuli slučaj otkrića bosanskih piramida u Visokom, malom gradiću nadomak Sarajeva).

Moje opredjeljenje da unapređujem na Zapadu dublju upoznatost o bosanskim multikulturalnim i multireligijskim postignućima dovela me je na Odsjek za filozofiju Sveučilišta Hawai’i-Mānoa i East-West Centar kroz Fulbrightov program razmjene znanstvenika. Otuda, u duhu filozofskog interkulturalnog pluralizma, s ciljem poticanja globalne filozofije u Bosni, sukladno mojemu vlastitom mišljenju, studije iz komparativne filozofije, te zadaća razvijanja nove kozmopolitske tradicije, više uopće ne mogu zanemarivati ovu staru bosansku tradiciju multikulturalnih odnosa, napose sada kad postoji njihova obnoviteljska i svjesna artikulacija u današnjoj Bosni, a nakon tužnih događaja užasne agresije i genocida, koji su pogađali tu zemlju određen broj godina.

Također, postoji još jedan drugi razlog koji želim da pridodam ovdje: uzimajući u obzir ovo staro milenijsko iskustvo multikulturalnih

² Nevad Kahteran, *Situating the Bosnian Paradigm / Situirajući bosansku paradgmu* (Global Scholarly Publications, USA, u pripremi za štampu).

odnosa među abrahamovskim tradicijama u Bosni, tamo možemo pronaći neku vrstu spasonosnog znanja i rješenje za sadašnju debatu i interpretaciju islama, ne samo u EU nego i diljem svijeta. Ovo bi mogao biti izvanredan i vrlo koristan prinos bosanskih muslimana u micanju postrance tog tzv. zarotiranog islama (na arapskom: *al-islām al-mu'addal*), i može biti dodatnim razlogom njihovog prihvatanja od strane EU čim prije je to moguće, budući da oni doista posjeduju tu vrstu iskustva multikulturalizma i toliko potrebitu mjeru uravnoteženosti.

II

Historijski dokaz o prvom stoljeću postojanja prvih slavenskih naseobina praktički je nepostojeći, međutim, uz dolaske Slavena³ ova je regija postala paganskom nacijom – ukliještena između dva kulturološka tijela - istočnog i zapadnog kršćanstva. Ovo je izazovna tema, jer govoriti o Bosni i Hercegovini znači govoriti o dva svijeta – Istoku i Zapadu – i njihovim susretanjima, koja su bila i plodonosna i destruktivna. Linija koja odjeljuje (ili, ako želite, spaja) ta dva svijeta prolazila je tijekom mnogih stoljeća, katkada na istok, katkada na zapad, kroz Bosnu i Hercegovinu. U Bosni, velike europske sile i velike religije – Rimsko carstvo, Napoleonovo carstvo, Otomansko carstvo, Austro-Ugarsko carstvo, te religije istočnog i zapadnog kršćanstva, judaizma i islama – preklapale su se i stapale. Produkt ovih sukoba i utjecaja je multietnička, multireligijska i multikulturalna Bosna i Hercegovina, zemlja beskrajne inspiracije koja je u ovom pogledu raritet u svijetu, to jest svjetska posebitost.

³ Porijeklo imena Slaven još uvijek nije precizno razjašnjeno. Sukladno starijim učenjacima, oni su ga izvodili iz riječi “slava”. Ova je teorija kasnije odbačena novom teorijom, sukladno kojoj ime Slaven potječe iz “slovo”, u značenju riječ, govor, ili predavanje, te glagola “sloviti”, govoriti, držati propovijed. U svakom slučaju, većina modernih slavista tvrdi da je ovo najvjerojatnija etimologija riječi Slaven, Sloven.

Vidjeti M. Imamović, *Bosnia and Herzegovina, evolution of its political and legal institutions*, Sarajevo, Magistrat, 2006, str. 6-7.

Historija Bosne je historija borbe za njezin vlastiti identitet i neovisnu poziciju na razdjelnoj liniji između dva svijeta. U srednjem vijeku ta želja da se ne pripada niti jednom, ili da se pripada oboma, dobro je ilustrirani fenomen koji je poznat kao bogumilstvo ili ‘Crkva bosanska’. Specifična Crkva bosanska ili bosanska hereza bila je izraz otpora Bosne i ‘dobrih Bošnjana’ vladarima kršćanske crkve, i bizantske u Konstantinopolju, i Rimske jednako tako. Bosanska crkva je bila izraz oba aspekta otpora, duhovnog i političkog, a bogumilska hereza je nestala i većina sljedbenika Crkve bosanske prigrlila je islam (napose vidjeti: John V.A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation – A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th and 15th Centuries*. Boulder: 1975)⁴. Zapravo, uzimajući u obzir ove rane kontakte, može se pouzdano kazati da prisilno prevjeravanje nije bila praksa i da Šerijat (*Sharī’a*) nije nametan na njezine pobijeđene podanike. Sama islamizacija u Bosni je proces koji je potrajao jednako dugo kao ilirska odbrana od Rima, te stoljeće i pol dug otpor bosanskog kraljevstva Turcima. Međutim, ovaj proces nije bio produkt sile, niti rata, kao što to možemo pročitati u nekim historijskim prikazima u ovoj regiji.

Teorija koju iznose mnogi bosanski historičari i intelektualci jeste ona da je Crkva bosanska izravno bila vezana na ovaj spomenuti proces islamizacije Bosne. Na ovom bih mjestu želio pridodati pomalo poboravljenu vezu – barem pet stoljeća starog dosluha i kontakata prije turske vladavine Bosnom, bosanske rane kontakte s južnom Italijom i Sicilijom. Historijski, dobro je poznata činjenica da je kulturološka raznolikost i religijska tolerancija iz razdoblja muslimanske uprave pod Kalbid dinastijom bila ta koja je napravila od Palerma glavni grad sicilijskog emirata, koji je to nastavio biti i pod vladavinom Normana, koji su osvojili

⁴ Također, vidjeti Imamović, *op. cit.*, str. 18: „Kršćanstvo se potom proširilo na običan puk, uglavnom prisilnim pokrštavanjem, što je potvrđeno kroz mnogobrojne anti-feudalne pokrete među Slavenima na Balkanu, kao što su bogumilstvo i druga političko-religijska učenja nasuprot zvaničnoj crkvi. Prvi Slaveni koji su prešli na kršćanstvo bili su Karantanijanci (današnji Slovenci), u sedmom stoljeću, koje su slijedili Hrvati i Srbi početkom i Bugari krajem devetog stoljeća.“

Siciliju 1060-1090 (podizujući njezin status na razinu kraljevstva 1130.). Tijekom ovog razdoblja Sicilija je postala jedan od najbogatijih gradova u Europi i, sukladno historičaru Johnu Juliusu Norwichu, Palermo je pod upravom Normana postao bogatiji od tadašnje Engleske. Ali, nakon samo jednog stoljeća normanska je dinastija Hauteville izumrla i južnonjemačka (Swabia) dinastija Hohenstaufena upravljala je od 1194., prihvatajući također Palermo kao glavni grad Sicilije od 1220. godine. Međutim, lokalni muslimansko-kršćanski sukobi, koji su bili potpaljivani od križara, eskalirali su tijekom posljednjeg razdoblja, i 1224. godine Frederick II, unuk Rogera II, protjerao je preostale Arape sa Sicilije⁵.

Ono što je važno da potcrtamo na ovom mjestu jest historijska činjenica da je Bosna i Hercegovina središnja južnoslavenska zemlja, te da je prvenstveni iskaz njezinog kontinuiteta upotreba imena Bosna kako bi se označilo suštinski istu teritoriju još od ranog srednjovjekovlja, što čini ovu zemlju beskrajne inspiracije – Bosnu – izuzetkom među njezinim najneposrednijim i najudaljenijim balkanskim državama⁶. Otuda, zahvaljujući svojoj

⁵ Vidjeti napose vrijednu filozofsku knjigu iz ovog razdoblja: Ibn Sab'in (1217-68) *al-Kalām 'alā' l masā'il al-siqliyyah (Philosophical Correspondence with the Emperor Frederick II Hohenstaufen)*, ed. S. Taltkaya, *Correspondance philosophique avec l'Empereur Frédéric II de Hohenstaufen*, Paris, 1943.

Njegove rasprave sa kraljem Sicilije, vladarem Frederickom II, o glavnim principima aristotelijanstva.

⁶ "Dakle, Bosna je, historijski posmatrano, izuzetak. Za razliku od ostalih balkanskih zemalja, ona se nikad nije mijenjala, niti bila podijeljena; od najranijeg spomena Bosne iz 949. godine kao male zemlje oko izvora i gornjeg toka epohalne rijeke za austro-ugarsku okupaciju pa sve do danas, ona je ostala biti zemljom, iako katkada manja, a katkada veća po svojoj veličini. Njezin je geopolitički centar od samih početaka bio bazen Sarajevo-Visoko-Zenica... Geo-politički i kulturološki, historijska sudbina Bosne je bila suštinski određena podjelom Rimskog carstva na dva dijela... i granicom koja je tekla uglavnom dolinom rijeke Drine, bosanska istočna granica, čineći zemlju ne samo graničnom regijom dva podijeljena carstva, Rima i Bizantije, već jednako tako između dvije kulturološke, religijske i političke tradicije koje su postupno oblikovale latinsku, ili rimsku Crkvu, na zapadu i bizantijsku, ili grčku, pravoslavnu Crkvu na istoku... Bosna je morala da se bori da bi izabrala i definirala svoj vlastiti politički i kulturološki identitet i da sačuva svoju neovisnost kao država" (Imamović, *op. cit.*, str. 45).

geopolitičkoj poziciji i relativnoj udaljenosti od velikih centara političke moći u to doba, Konstantinopolja i Rima, Bosna se oblikovala kao država ranije nego druge južnoslavenske susjedne države.

Arapsko prihvatanje imena Saqlab, mn. Saqalib, kao oznake za Slavene, moglo se je desiti tek u sedmom stoljeću, budući da su najranije veze između Arapa i euroazijskih zemalja potvrđene tek koncem sedmog stoljeća. Kao narod slavenskog porijekla, također smo potpali pod ovo ime i neki su naši sunarodnjaci služili na arapskim brodovima kao doista vrlo iskusni mornari. Međutim, ovo mornarsko zvanje i plovljenje nije bila tek služba, već jednako tako i prvi kontakt i kanal za interkulturalno međusobno djelovanje i razmjenu. Stoga, prve tragove ovog utjecaja možemo zabilježiti čak nekoliko stoljeća prije dolaska Otomana u ove krajeve.

Zbog svoje naročite geografske pozicije i historijskog naslijeđa, balkanska regija može biti promatrana kao neuspio primjer u pogledu implementacije gore spomenutih vrijednosti, koja je rezultirala tragičnim posljedicama. U ovom pogledu, važno je da razumijemo bosansku historijsku borbu za identitet i neovisnu poziciju, borbu zemlje smještene na velikoj razdjelnici dvaju svjetova. U srednjem vijeku, želja da se ne pripada ni Istoku, niti Zapadu, odnosno da se pripada oboma, dobro je ilustrirana fenomenom poznatim kao bogumilska hereza ili „Crkva bosanska“ (u latinskim izvorima pojam koji je redovito upotrebljavan je *Ecclesia Sclavoniae*), koji je odigrao ključnu ulogu u odbrani države od svih stranih agresija. Crkva bosanska ili bosanska hereza bila je čin prkosa Bosne i “dobrih Bošnjana” protiv kršćanskih crkava, Bizantske sa svojim središtem u Konstantinopolju, kao i one Rimske. Geografski promatrana, Bosna, kao glavno središte hereze, bila je smještena između istočnog i zapadnog kršćanstva. Kao rezultat toga, bosanska hereza se treba razumijevati kao čin prkošenja u političkom i duhovnom smislu. Njezina je geografska pozicija, više puta, prouzročila pitanje o tome da li je bosansko kontinuirano postojanje održivo. **Usprkos svemu, Bosna – smještena na glavnoj razdjelnoj liniji – kontinuirano se razvija kao multinacionalna i multikulturalna zajednica u svijetu koji je sačinjen od različitih rasa, nacija, religija i kultura.**

Štoviše, hereza je iz Bosne proširena na susjednu Slavoniju, i bosanski *krstjani* („perfidious Patarin“, kako su ih Dubrovčani zvali)⁷ uskoro su došli u izravni dosluh sa hereticima u Italiji i južnoj Francuskoj⁸. Napose sa pripojenjem Huma Bosni, a čak i prije ovoga, Hum je posjedovao dobro ustanovljene trgovačke veze sa Bosnom kao njezina ruta prema moru i kulturološki i religijski je bio povezan sa dualističkom herezom⁹. Zapravo, s ciljem razvoja trgovačke mornarice, bosanski je kralj Tvrtko I sagradio Novi, na ulazu u Bokakotorski zaljev, te brodogradilište u Bršteniku nadomak Opuzena, kao osnovu za razvoj bosanske flote¹⁰.

III

Ovaj autor čvrsto vjeruje da Bog voli raznolikost. Dilema o multirasnom svijetu je razriješena u Kur'anu, sura al-Mā'ida, 48. ajet:

„A da je Bog htio, On bi vas stvorio jednim narodom, međutim, (Njegov Plan je) da vas iskuša u onome što vam On daje: stoga se natječite u vrlinama...“¹¹

Očito, dizajn Dobroživog Boga nije bio taj da nas učini jednim narodom, i u ovom kontekstu, praktična bosanska mudrost u filozofsko-teološkom promišljanju ovog problema može se dokazati korisnom. Drugim riječima kazano, kulturni susreti i probici koji se polučuju kroz njih mogu pronaći praktičnu primjenu u turbu-

⁷ Bogomil, Babuni, Patarin, ili jednostavno heretik.

⁸ Vidjeti Imamović, *op. cit.*, str. 51.

⁹ *Ibid.*, str. 59.

¹⁰ *Ibid.*, str. 74.

¹¹ Kur'an Časni: engleski prijevod značenja i komentar, koji je pregledala i štampala IFTA, str. 300. Na početku je ljudski rod bio jedan narod ili nacija. Međutim, da je Bog htio, On nas je mogao učiniti sviju jednakima, jednog jezika, jedne dispozicije i jednake čudi (uključujući i jednaku klimu u kojoj bismo živjeli). Međutim, u Svojoj Mudrosti, On nam je podario različitost ovih stvari, ne samo u jednom datom vremenu, već u različitim vremenskim odsječcima i epohama. Ovim se još više kuša naš kapacitet za Jedinstvo (*Wahdaniyyat*) i potencira nevremeniti značaj islama (Revidiralo i tiskalo Predsjedništvo islamskih istraživača / **Presidency of Islamic researches, IFTA**, bez godine i mjesta izdanja).

lentnom svijetu današnjice. Sama razlika nije jedino zapreka koja treba biti nadvladana u smislu Fichteovog „ne-sopstva“ koje se postupno reducira na „sopstvo“. Konačno, bez razlike, vladala bi ravnodušnost, usmjerena prvenstveno prema nama samima, i na ovaj način ona ne bi pobijedila smrt. Otuda, razlikovnosti su iznimno važne ako želimo da napravimo stvarni progres. Ovo možemo učiniti priznavanjem i razumijevanjem ovih razlikovnosti, umjesto njihovog nijekanja ili potiranja.

Zapad je uvijek imao tendenciju da se izolira i sklonost da vjeruje da je to rezultat njegovog susreta s grčkom mišlju i judeo-kršćansko-islamskim iskustvom. Međutim, sve češće se događa da su mnogi zapadnjački učenjaci skloni da zaniječu posljednju poruku abrahamovskog svjedočenja postojanja Jednog Boga. U grčkoj mitologiji, Agenor – otac Europe – koju je oteo Zeus, poslao je njezinu braću da tragaju za njom, zabranivši im da se vrate kući prije nego što je pronađu. Za vrijeme njihovog uzaludnog traganja za sestrom, oni su se konačno naselili u mnogim udaljenim područjima i gradovima. Što onda znači ovaj mit o Europi? Ne puno preko toga da je potraga za Europom bila uzaludna ako je ona unaprijed bila smišljeni plan. Međutim, ona je doista rezultirala u otkriću novih mjesta i susretima s ‘drugim’. Ovo se vrlo lahko razumijeva u svjetlu tradicionalnog islamskog učenja o jedinstvu različitosti i različitosti jedinstva (*al-wahda fi-l-kathra* i *al-kathra fi-l-wahda*). Jer, razlika, čak i ona najmanja, posjeduje moć koja je oslobođena stega, i koja, kao takva, poziva najsnažnijeg da prevlada iskušenje da se izolira, postane izoliran i indiferentan, što je ravno smrti.

Osobno sam doista zahvalan dr. Mustafi Imamoviću, profesoru historije države i prava, koji je naš vodeći poznavatelj ove materije, za njegovu tek izašlu knjigu koja je počesto bila navođena u ovome radu: *Bosnia and Herzegovina, evolution of its political and legal institutions / Bosna i Hercegovina, razvoj njezinih političkih i pravnih institucija*¹². U samom uvodnom poglavlju, on potcrtava suštinsku stvar da „politički i pravni razvoj Bosne i Hercegovine seže unazad nepretrgnutom linijom preko tisuću godina, od ranog europskog i južnoslavenskog medijevalnog

¹² Sarajevo: Magistrat, 2006 (str. 429).

razdoblja pa sve do danas. Glavna obilježja ovog kontinuiteta mogu se vidjeti u trajnosti i postojanosti teritorija i imena Bosna i njezinog administrativnog i političkog jedinstva“ (str. iii), te iako je ova knjiga prvenstveno namijenjena studentima Pravnog fakulteta ona je jednako tako pisana za šire čitateljstvo, čak i za nas - historičare filozofskih ideja.

Ova je knjiga jednako tako vrlo važna u pogledu prihvatanja islama u Bosni. Kao što možemo zaključiti, islam, objedinjen sa srednjovjekovnom herezom koja mu je prethodila, tvori suštinsku historijsku determinantu Bosne i napose Bosanskih Muslimana. Posve je jasno da je širenje i prihvatanje islama u Bosni uzelo dva i pol stoljeća i da nisu samo bosanski *krsťjani* prigrlili islam, već jednako tako katolici i pravoslavci.

Također, u Bosni se bosanski franjevci napose ističu kao patrioti i kao čuvari sjećanja na srednjovjekovnu bosansku državu, i ovo osobno mogu potvrditi iz svojeg vlastitog iskustva objeručke, kao i to da su oni najbolji bosanski čuvari te mjere balansa kod suštinskih pitanja u Bosni. Nakon što su od sultana dobili *Ahdnamu*, franjevačka je provincija, Bosna Srebrena, pokrivala golemo područje, od Mađarske na sjeveru do Dalmacije i Jadranskog mora na jugu (još jedan dodatni razlog da ih spomenem u ovome tekstu!).

IV

Stanje stvari danas u Bosni jeste neprirodno, i ne postoji nikakva dvojba u svezi s ovim pitanjem, doista. Prihvatanje postojeće podjele Bosne i Hercegovine na etnički zasnovane entitete (Federaciju i Republiku Srpsku), sukladno Dejtonskom mirovnom sporazumu, koji je vrijedan jedino zbog toga što je zaustavio rat i ništa više, ne posjeduje svoju historijsku, niti etničku, niti ekonomsku, niti geografsku osnovu i opravdanje. To je tek ružni frankenštajnovski izgled Bosne nakon tužnih događaja koji su pogađali ovu zemlju određen broj godina, agresije na Bosnu i Hercegovinu koja se tamo izdešavala, kao i užasnih zločina i genocida (najvećeg u Europi nakon Drugog svjetskog rata!). Konačno, ono što bi opet uspostavilo bosansku državnost kao moderne i građanske države, u skladu s njezinom dugom historijom, dovodeći Bosnu u glavni tok europske politike i euroatlantskih

integracija, jest očuvanje njezine paradigme, njezine jedinstvenosti i harmonije između abrahamovskih tradicija i, ponad svega – zadubljenost u njezine sličnosti i zajedničkosti, umjesto zapadanja u njezina neslaganja i raznolikosti.

Usprkos tome, autor ovog teksta čvrsto vjeruje da je aktualno stanje stvari tek prolazna faza u napredovanju prema tim okolnostima. Međutim, u sadašnjoj situaciji privilegija je i obaveza međunarodnih govornika različitih tradicija da upoznaju jedan drugog i svijet općenito s ovim bosanskim neprirodnim stanjem stvari i urgentnom potrebom obnove bosanske paradigme, to jest starog načina življenja u Bosni, kako je viđena u široj svjetskoj perspektivi.

I na kraju, no ne manje vrijedno, zadovoljstvo mi je što se pisanje ovog rada dešava za vrijeme mojeg boravka kao Fulbright-ovog stipendista na Sveučilištu Hawaii-Mānoa, koje je čvrsto posvećeno primjeni kreativnih vrijednosti u produbljivanju razumijevanja između Istoka i Zapada.

Literatura

Mustafa Imamović. *Bosnia and Herzegovina, evolution of its political and legal institutions*, Sarajevo, Magistrat, 2006.

Malcom, Noel. *Bosnia: A Short History*, London, McMillann, 1994.

Fine, John. *The Bosnian Church: A New Interpretation – A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. Boulder, 1975.

Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Itacha and London, Cornell University Press, 1984.

Cigar, Norman. *Genocide in Bosnia: The Policy of 'Ethnic Cleansing'*. College Station: Texas A&M University Press, 1995.

Sells, Michael. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press, 1996.

Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata

(Bosnia and Herzegovina from the Ancient Times to the End of the Second World War) (several authors), ed. by BKC, Sarajevo, 1998.

Ibn Sab'īn. *al-Kalām alā'l masā'il al-siqliyyah* (*Philosophical Correspondence with the Emperor Frederick II Hohenstaufen*), ed. S. Taltkaya, *Correspondance philosophique avec l'Empereur Frédéric II de Hohenstaufen*, Paris, 1943.

Tim Clancy, *Bosnia & Herzegovina* (The Bradt Travel Guide), 2004.